

AANTEKENINGEN.

I.

1. P. Imbart de la Tour: *Les Origines de la Reforme*. Tome IV Calvin et l'Institution Chrétienne Paris 1935 bl. 117.
Dat hij de beteekenis van de prediking van Calvijn overigens niet over het hoofd ziet, blijkt wel bij zijn uiteenzettingen dienaangaande bl. 443 v.v. vgl. 462 v.v. van datzelfde werk.
2. Men zou — om geheel volledig te willen zijn — zijn brieven hier ook moeten noemen. Het gaat er ons hier echter om zijn prediking sterker nadruk te geven.
3. *Opera Omnia* 9 t. J. J. Schipper Amsterdam 1667.
4. Bij het citeeren van Calvijn verwijzen we naar dit werk. De nummering geschiedt naar de *Opera Omnia* van Calvijn.
5. P. Biesterveld, Calvijn als Bedienaar des Woords, Kampen 1897. Hier vindt men op bl. 41—63 een uitvoerig overzicht van de preeken, die Calvijn ons heeft nagelaten.
6. E. Mühlhaupt: *Die Predigt Calvins*. Berlin und Leipzig 1931. Daarin zijn ook de grondgedachten van Calvijns prediking systematisch geordend.
E. Mühlhaupt: *Johannes Calvin, Diener am Wort Gottes, Predigten*. Göttingen 1934. Bevat een 16-tal preeken van Calvijn.
7. Hanns Rückert, *Johannes Calvin Predigten über das 2 Buch Samuelis*, Neukirchen 1936.
8. Wij hebben geloof gezworen aan God alleen en niet aan Athanasius, zoo spreekt Calvijn zelf. Zie E. Doumergue *Jean Calvin: Les hommes et choses de son temps*. Tome IV *La pensée religieuse de Calvin*, Lausanne 1910 bl. 96.
Doch dit beteekent niet, dat we zonder scha voor het heden de vaders uit het verleden kunnen voorbij gaan. In het zoeken naar klaarheid bij de leer van het avondmaal is Calvijn b.v. vooral den weg door Chrysostomus geweest, zegt Niesel in *Calvins Lehre vom Abendmahl*, München 1935 blz. 85. Calvijn zelf wist het werk der ouden op de juiste waarde te schatten en schrijft over hen, dat zij door hun geleerdheid, heiligheid en oudheid zoo groote autoriteit hebben, dat wij niet moeten versmaden eenig ding, dat van

hen komt (brief aan Grynaeus C. R. 10b : 404). Hij verklaart verder, dat die ons in Christus verwekt hebben op de plaats der vaders moeten gesteld worden (Comm. Hebr. 13 : 7, C. R. 55 : 189). Vandaar dat Calvijn zich voortdurend op de vaders beroept b.v. *Institutie* III 3, 11 en 19; IV 17, 6 en 21 passim. Wij kunnen hem op onze beurt als een vader eeren. A. Lang (*Johannes Calvin Leipzig 1909* bl. 8) noemt hem een van de grootsten die God aan Zijn Kerk ooit gegeven heeft. Zelfs Jean de Saussure (*A l'Ecole de Calvin Paris 1930* blz. 16) acht hem de veiligste gids.

- Wel hebben we den naam van Calvijn niet te gebruiken voor kerkelijke onderscheiding. Zie F. L. Rutgers: *Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden Leiden 1899* blz. 225 v.v. Maar anderzijds mogen we ons verheugen over de bijzondere belangstelling, die er om Calvijn al sedert jaren levendig blijft. In dit opzicht keeren oude tijden terug: Calvijn niet te hooren gold (in de dagen van Calvijn zelf) voor onontwikkeld, zijn geschriften niet te kennen voor onwetenschappelijk. *Calvinstudien Festschrift*, Leipzig, 1909 blz. 22 J. Neuenhaus: *Calvin als Humanist*. Dit wordt gelukkig in de meest verschillende kringen bevestigd. Zoo zegt M. C. Slotemaker de Bruïne, *Calvijn Zutphen 1934* bl. 5: Het is een van de meest ingrijpende gesprekken (nl. met Calvijn), die de christelijke Kerk van dit oogenblik met haar eigen verleden voeren kan.
9. Zoo ook Karl Barth, *Calvin München 1936* (Heft 37 *Theol. Existenz heute*) S. 6: Calvin selbst wollte ja vor allem anderen als Erklärer der heiligen Schrift verstanden sein; en A. de Quervain: *Calvin, Sein Lehren und Kämpfen*, Berlin 1926 S. 5, Calvin will nichts anderes sein, als ein Christlicher Theologe, und auf Originalität erhebt er keinen Anspruch.
  10. Aanvankelijk lag het niet in de bedoeling van Calvijn om in Geneve te prediken. Hij is met voorlezingen begonnen. Zie hierover o.a. E. Mühlhaupt, *Die Predigt Calvins*, bl. 7.
  11. Over de invloed van Calvijn in het algemeen zie: E. Doumergue *VII Le Triomphe*. Neuilly sur Seine 1927 bl. 477—573: *Le Calvinisme dans le monde*. A. Kuyper: *Het Calvinisme in de Historie eerste lezing in: Het Calvinisme, Stonelezingen* vlg. ook D. P. D. Fabius: *Wezen van het Calvinisme: Kampen 1919* bl. 1—6.
Zie voor zijn invloed op de Nederlanden: het aangehaalde werk van Rutgers. Voorts H. H. Kuyper: *Calvijn en Nederland, Utrecht 1909*, A. Eekhof: *De opkomst en verbreiding van het Calvinisme in de Nederlanden, Stemmen des Tijds Augustus 1919*.
  12. Rutgers, a.w. bl. 18 v.v. 146 v.v. 151 v.v.
  13. Mühlhaupt: *Die Predigt Calvins* bl. 18 en Biesterveld a.w. bl. 37.

14. Rückert, a.w. bl. IV en Biesterveld a.w. bl. 42 oordeelen over de authenticiteit gunstiger dan Rutgers a.w. bl. 45.
15. „Maxima nota” in zijn brief aan Sadolet. Zie Doumergue V La pensée ecclésiastique et la pensée politique de Calvin bl. 30. Vgl. ook C. R. 55 : 276 Docendi munus in ecclesia est eximiae gratiae dei distributio (comm. I Petrus 4 : 11). Ook noemt Calvin de prediking de ziel der Kerk. Inst. IV 19, 1 vgl. C. R. 6 : 459.

II.

16. In zijn Institutie IV 16, 17.
17. Inst. IV 1, 5 vgl. 16, 31. Zoo ook in een preek op Lukas 1 : 16 C. R. 46 : 39 en comm. op Rom. 10 : 14 C. R. 49 : 205.
18. Inst. IV 1, 5 vgl. comm. op Hand. 9 : 6 C. R. 48 : 204.
19. Inst. II 11, 11 en comm. Rom. 2 : 11, 12 C. R. 49 : 36.
20. Een sterk staal hiervan leverde A. Ingwersen in: Wee mijn volk. A'dam 1935, vooral bl. 32 en 33.
21. Als een welsprekend woordvoerder trad Stephan Zweig o.a. voor deze moderne beschouwing op. Denn die Reformation hatte als eine seelisch-religiöse Freiheitsbewegung begonnen, Sie wollte das Evangelium jedem Menschen frei in die Hände legen, Castello gegen Calvin, Wien 1936 bl. 63.
22. Deze individualistische opvatting wordt o.a. voorgestaan door Brunner, als een vertegenwoordiger van de Oxford-groep. Zie hierover Niesel Wesen und Gestalt der Kirche nach Calvin: Evangelische Theologie 1936: bl. 320 v.v.
In dit verband krijgt een uitspraak van Calvin in een preek over Efeze 4 : 11, 12 weer opnieuw aktualiteit: er zijn er, die denken, dat het een overtollige zaak is dat het evangelie gepredikt wordt; zij meenen, dat het als het ware voor kleine kinderen bestemd is, maar dat zij den heiligen Geest hebben om hun elk uur openbaringen van den hemel te geven. Het is zeker dat de duivel hen in zulk een eigenwaan verblindt (C. R. 51 : 560).
23. Dat dit verwijt ook onrecht doet aan Luther is niet moeilijk aan te toonen. „Luther ist sich früh klar geworden, dass die Kulturgemeinde nur eine (wie wichtig immer, dennoch eine begrenzte) Art von Christengemeinschaft sei”. F. Kattenbusch: Die Doppelschichtigkeit in Luthers Kirchenbegriff 1928, aangehaald uit: H. M. Müller: Die Verleugnung Luthers im heutigen Protestantismus Stuttgart 1936. Beide Reformatoren, Luther en Calvin kenden de Kerk een centrale plaats toe, maar ze bonden de tegenwoordigheid van Christus allerminst aan den dienst des Woords.
24. Paul Tillich noemde de mystiek, „die „ästhetische” und die „okkulte”, und die ausserkirchlichen Endwartungsbewegungen als die beiden groszen ausserkirchlichen religiösen Be-

- wegungen, „die das Gesicht der Gegenwart Zweifellos mehr bestimmen als die innerkirchlichen”, in zijn werk: Die religiöse Lage der Gegenwart (Allstein) bl. 105 aangehaald in: H. E. Weber: Glaube und Mystik, Gütersloh 1927 bl. 8.
25. H. E. Weber: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus I, Gütersloh 1937 bl. 2 v. Der Gegensatz (nl. tusschen Rome en de Reformatie) liegt natürlich auch nicht darin, dass bloß die Katholiken davon wüssten, wie es Vergebung nur in der Kirche gibt. Ein solch törichter Individualismus, der das verkennt, is der Reformation jedenfalls fremd. Hij wijst er op dat de „Katholische Streittheologie” van die gedachte uitging. In dit verband vermeldt hij ook de humanistische vroomheid die wegroept „von Zeremonien und ausserem Kirchentum zur Innerlichkeit des Geistes” en het „Schwärmertum” waartegen het reformatorisch geloof zijn verzet snel toespitst. Zie verder over de Anabaptisten ten opzichte van de Kerk. Doumergue V bl. 16 en J. Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche Breslau 1935 bl. 361 v.v.
  26. Over de Libertijnen handelt Doumergue uitvoerig in deel VI van zijn meergenoemd werk: La lutte bl. 3—173.
  27. et quiconques veut estre tenu pour chrestien, il faut aussi qu'il soit enfant de l'Eglise, preek op Efeze 4 : 11 v. C. R. 51 : 555 vgl. 50 : 647, 648; 51 : 560.
Deus ecclesiae Inst. II 8, 14.
Woord der Kerk: preek op 1 Tim. 3 : 14 v.
  28. De waarheid: buiten de Kerk geen Zaligheid, wordt door Calvin behandeld bij zijn uiteenzetting van de zichtbare Kerk: Inst. IV 1, 4. Zoo eveneens in art. 28 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis: wij gelooven, aangezien deze heilige vergadering is een verzameling dergenen, die zalig worden, en dat buiten de Kerk geen zaligheid is... zoo is het ambt aller geloovigen zich te voegen tot deze vergadering.
Zie K. Dijk: Buiten de Kerk geen Zaligheid A'dam 1920.
  29. Buiten de Kerk geen zaligheid ziet bij Calvin niet enkel op de eenheid en gemeenschap der Kerk, maar niet minder op haar dienst en ambt. Dit blijkt reeds uit een uitspraak als deze: de zondaar ontvangt geen vergeving der zonden dan door den dienst der Kerk C. R. 1 : 672 v.v., vgl. 2 : 749—756, 964; 7 : 702; 45 : 16, 49 : 206 v. 50 : 235, 237, 645 v.v.
Bij Joh. 17 : 20 C. R. 47 : 387 zegt hij, dat het geloof uit het gehoor voortkomt, omdat het orgaan, waardoor God ons tot het geloof trekt, de uitwendige prediking der menschen is vgl. C. R. 49 : 205.
Doumergue (V bl. 31—37) handelt uitvoerig over bovenstaande

belijdenis-term en toont daarbij aan, dat „Calvin et Rome se servent des mêmes mots, ils ne donnent pas le même sens”.

Prof. Rutgers in „De Beteekenis der Gemeenteleden volgens de beginselen van Calvijn” A'dam 1906 bl. 13 v.v. heeft er op gewezen, dat bij Calvijn de gemeenteleden tezamen de Kerk uitmaken.

Hiermee is geheel de hiërarchische gedachte afgesneden, als zou de Kerk iets boven de gemeente zijn, desnoods zonder de gemeente.

Dit wil echter nog niet zeggen, dat men haast een scheiding mag forceeren tusschen wat men noemt: organisme en instituut.

Kuyper heeft in zijn Encyclopaedie III² 218 reeds gewaarschuwd om voorzichtig te zijn met het woord instituut. Dit geldt te meer nu men voor de oecumenische beweging zich gaarne beroept op de „christenheid”. De institutaire Kerk vormt een obstakel om te komen tot eenheid, daarom zoekt men 't op deze wijze (zoo o.a. prof. Lecerf). Calvijn heeft echter de eenheid der Kerk nooit in de „christenheid” gezocht. Men leze bv. zijn brief aan Sadolet. De eenheid der Kerk lag voor hem in de prediking. Daarom wil hij van geen band met Rome weten, ook al ontkent hij niet, dat daar ook nog christenen zijn. Vgl. „De Necessitate Ref. dae Eccl. (C. R. 6 : 520): dit is het eerst van al, dat we de Kerk van haar hoofd niet scheiden. Wanneer ik Christus noem, versta ik daarmee Christus verbonden met de leer van zijn evangelie. Die beweren ware Kerk te zijn, moeten voor alles aantoonen, dat ze de zuivere leer Gods hebben... de gezonde prediking... en de zuivere bediening der sakramenten.

In dit verband blijft ten zeerste belangrijk de uitspraak van Greydanus (G.G.T. 1936 bl. 49): „onderscheiding tusschen Kerk als organisme en als instituut is niet zuiver gedacht en wekt verkeerde voorstellingen. Zij stelt twee openbaringen van de Kerk, die een organisme is, tegenover elkander als organische en institutaire, en moet aldus wel medewerken tot mindere waardeering van het instituut. Instituut, dat is toch dood, maakwerk, maar organisme organisch, dat is leven. De openbaring der Kerk echter buiten het instituut is niet een organische, noch een organisme maar eenvoudig: niet institutaire. We moeten bij de openbaring der Kerk van het instituut uitgaan. Zoo zegt Calvijn: Wij zien dus, dat men niet van Kerk kan spreken, als het Woord God niet gepredikt wordt.

Preek op Lukas 4 : 16—19 C. R. 46 : 657. Zie verder preek op Deut. 4 : 6 v.v. C. R. 26 : 133—136.

30. Voor Calvijn is, evenals voor Luther de noodzakelijkheid van reformatie te zoeken in het ontbreken van de zuivere prediking in de

pauselijke Kerk.

J. Koopmans: Het oud-kerkelijk dogma in de Reformatie, bepaaldelijk bij Calvijn diss. Wageningen 1938 bl. 25 v. Wenn die Reformatoren sagen, dass das Wort Gottes Regel und Richtschnur für Lehre und Leben der Kirche sei, dann denken si immer an das Wort Heiliger Schrift, das gepredigt werden musz.

W. Niesel: Was heiszt reformiert? München 1934 bl. 21.

Car le moyen de maintenir d'Eglise c'est la prédication, preek op Titus 1 : 5 C. R. 54 : 419 vgl. ook Inst. IV, 1, 5 v.v.

Het evangelie regent zoo maar niet uit de wolken. Comm. op Rom. 10 : 15 C. R. 49 : 205.

31. Preek op Daniel 12 : 2 v.v. C. R. 42 : 145.
32. Zie Inst. III 20, 29. Calvijn wilde dat men elken dag ter kerk ging, preek op 1 Kor. 11 : 17 v. vgl. C. R. 49 : 752, 753: Quand donc tous les jours la cloche sonnera, et que viendrons ouir la parole de Dieu... „Wegens de zwakheid van velen” kan dit echter niet bereikt worden (Inst. II, 8, 32). Maar daarom is ook niemand te verontschuldigen, die des Zondags nog niet trouw komt: preek op Deut. 15 : 1 v.v. C. R. 318.
33. Inst. III 20, 30 en 31. Om misverstand te voorkomen verdient hier de vertaling van templum in kerkgebouw de voorkeur boven die van kerk. Dan komt ook beter de woordspeling uit, dat wij templa zijn.
34. Calvijn denkt niet uitsluitend aan het hooren naar Gods Woord, maar evenzeer aan de openbare gebeden. En wij moeten dit voor zeker houden, dat alwie in de heilige vergadering der vromen weigert te bidden, niet weet wat het is bij zichzelf, in afzondering of thuis te bidden en omgekeerd. Inst. III 20, 29 vgl. III 20, 11 en C. R. 27 : 490.
35. Inst. III 20, 29 vgl. C. R. 38 : 96.
36. Vgl. Koopmans a.w. bl. 27; C. R. 26 : 432; Rùchert bl. 214.
37. C. R. 27 : 169 Calvijn voegt er aan toe dat ze zich in den afgrond der hel storten, zie ook C. R. 37 : 276 op Jes. 54 : 13.
38. Rom. 10 : 17.
39. Zie C. R. 9 : 787; 13 : 70; 18 : 314; 29 : 82; 34 : 529 v.; 35 : 604, 634; 49 : 350; 53 : 560; 54 : 416; zeer uitvoerig in een preek op 1 Tim. 3 : 16, C. R. 54 : 295 v.v. Inst. II 8, 35; 9, 2 spreekt hij over Gods goedheid, dat het Woord Gods geschreven is bewaard.
40. In de voorrede op de Fransche Bijbel van 1535. C. R. 9 : 788.
41. C. R. 34 : 530; 48 : 109; 39 : 88.
42. C. R. 6 : 39. Geneefsche Katechismus. Vertaling Buskes, Baarn 1937 bl. 20.
43. C. R. 34 : 530.

44. Inst. IV 1, 5.
45. C. R. 41 : 636; 46 : 757; 49 : 11; 53 : 208; 52 : 176; 36 : 240; 51 : 565; 51 : 560; 46 : 663; 27 : 522; 36 : 578; 55 : 135; 50 : 646; Inst. IV 1, 4 en 9.
46. C. R. 46 : 663; 34 : 530.
47. C. R. 25 : 714.
48. Van de dooden zegt Calvijn: Chacun d'eux pourra bien louer Dieu en son endroit, et cependant ce n'est pas qu'ils soyent recueillis en un corps, comme nous sommes maintenant... Car nous savons que Dieu reserve au dernier jour ceste perfection... preek op Jesaja 38 : 18 v.v. 35 : 568.
49. Inst. IV 1, 5.
50. Preek op Efeze 4 : 11, 12 C. R. 51 : 562 vgl. Inst. IV 1, 6. Vgl. C. R. 37 : 352: vergeefs beweren zij, die de dienaren des Woords verwerpen, dat ze God gehoorzaam zijn.
51. incomparabile huius thesauri pretium Com. op Rom. 10 : 15 C. R. 49 : 205.

III.

52. C. R. 25 : 714 vgl. Inst. III 20, 32.
53. Com. op Matth. 16 : 19 C. R. 45 : 474 vgl. 51 : 808.
54. Inst. IV 1, 5.
55. Preek op Efez. 6 : 5 v. C. R. 51 : 808 en desbetreffende plaatsen uit de Pastorale Brieven vooral 54 : 306—308. Zie ook preek op Deut. 13 : 1 v.v. (C. R. 27 : 229 v.v.) over de valsche profeten. Dezen noemt hij moordenaars 27 : 245.
56. Cf. 2 Tim. 2 : 3 C. R. 52 : 361 vgl. 55 : 139, 192.
57. Voorrede op 1 Korinthe. C. R. 49 : 299. Vgl. 31 : 429, 48 : 88 en Calvijn aan Somerset 13 : 71.
58. Com. op Jes. 6 : 10 C. R. 36 : 136; op Jer. 1 : 5 v.v. C. R. 37 : 47 v.v. Uitvoerig hierover Doumergue V bl. 99 v.v.
59. Com. op Hand. 2 : 47 C. R. 48 : 61. Wanneer er twisten en troebelen zijn, moet de prediker tot God zuchten, omdat hij zich niet trouw gekweten heeft van zijn ambt. Preek op Job 1 : 2 v.v. C. R. 33 : 53.
60. Com. op Matth. 13 : 14 C. R. 45 : 361: ne ignavia nostra pereat evangelii fructus.
61. In een preek op 1 Tim. 3 : 14 v. C. R. 53 : 315.
62. C. R. 48 : 638; 26 : 123, zie verder Biesterveld over de kritiek op zijn prediking, a.w. bl. 127 en 134. Daartegenover: qui proficere cupiunt, simul optant me saepius solito concionari. C. R. 11 : 417.

63. Preek op Deut. 13 : 1 v.v. C. R. 27 : 229 v. ook 54 : 307 v.v. vgl. Preek Ez. 6 : 9, 21 : 246.
64. Com. op Hand. 6 : 2 C. R. 48 : 120.
65. C. R. 24 : 359; 27 : 538 vgl. 46 : 826 v., daarom moeten ze veel bidden: 51 : 310.
66. Inst. IV 1, 12.
67. Inst. IV 9, 4.
68. Preek op Jer. 28. C. R. 37 : 563 v.v.
69. C. R. 27 : 232.
70. Preek op Deut. 18 : 21 v. C. R. 27 : 528 v.
71. Il veut, que nous examinions la doctrine, il faut qu'il y ait inquisition de la doctrine. Preek op Deut. 18 : 16 v.v. C. R. 27 : 526 v.
72. Ge zijt een „bonne beste”. C. R. 27 : 527.
73. C. R. 45 : 476: interpres; 45 : 515: praeco; 54 : 307: procureur; 26 : 312: lieutenants de Dieu, qui representent sa personne vgl. uitvoerig 27 : 662.
74. Preek op Daniel 10 : 1 C. R. 41 : 632 v.v.
75. Nederlandsche Geloofsbelijdenis art. 29.

IV.

76. Com. Ex. 14 : 31. C. R. 24 : 156 vgl. preek Job. 1 : 2 v.v. C. R. 33 : 47.
77. C. R. 26 : 245; 28 : 614.
78. In een preek op Efeze 4 : 11, 12 (C. R. 51 : 555): Wanneer wij hebben goede en trouwe leeraars... is dit een teeken, dat onze Heere Jezus Christus ons niet verlaten heeft of vergeten. Zie verder passim zijn vier preken over „le cantique d'Ezechias” Jer. 38 : 9 v.v. C. R. 35 : 525 v.v. Vgl. 53 : 312: nu weten we, dat God niet ver is. Daartegenover: als de Heere zich onttrekt, neemt Hij de „profetie” weg. Inst. II V 13. Vgl. verder bij Jesaja 48 : 19 C. R. 37 : 187.
79. Inst. IV 11, 1.
80. C. R. 41 : 615.
81. C. R. 48 : 620; 24 : 156; 26 : 432; 28 : 595; 47 : 440; 51 : 556; 7 : 30; 45 : 362 vgl. Inst. IV 1, 5.
82. C. R. 24 : 274; 44 : 145.
83. C. R. 27 : 501.
84. C. R. 36 : 240 en Institutie passim.
85. C. R. 25 : 693 vgl. 27 : 516. Zie vooral Prael. op Haggai 2 : 22 C. R. 44 : 121.
86. Com. op Jes. 43 : 19 C. R. 36 : 94 v. vgl. op 2 Kor. 5 : 17 C. R. 50 : 69. Zie verder 37 : 428 en 453.
87. quum evangelium praedicatur, una cum voce Sacrum illum Sanguinem stillare! Com. op Hebr. 9 : 21 C. R. 55 : 115.

88. Haec est perpetua viae dedicatio quod coram facie Patris semper quodammodo stillat sanguis Christi ad irrigandum coelum et terram. Com. op Hebr. 10 : 19 C. R. 55 : 129.
Vgl. 55 : 134: quotidie irrigantur Christi sanguine, quotidie expiantur eorum peccata perpetuo eius Sacrificio. Zie ook preek op Deut. 1 : 19 v. (C. R. 25 : 654): le sang de nostre seigneur Jesus Christ ne peut secher ni moisir, qu'il est toujours de fresche memoire devant Dieu.
89. Voor de eer die de predikers ontvangen zie men vooral Prael. Jer. 3 : 15 C. R. 37 : 563.
90. C. R. 27 : 521 preek op Deut. 18 : 16 v.
91. C. R. 51 : 560, 561.
92. C. R. 48 : 421.
93. Zie den brief aan Sadolet passim.
94. Preek op Gal. 1 : 11 v. C. R. 50 : 327, op Deut. 18 : 21 v. C. R. 27 : 538.
De prediker valt geheel weg: 41 : 671.
95. C. R. 9 : 775. Uitvoerig hierover Biesterveld a.w. bl. 9—34.
96. Com. op Hebr. 4 : 12 C. R. 55 : 51.
97. Zie Inst. IV 8, 8 v.v. vgl. IV 6, 16; 10 : 1; 8, 4.
98. Et hic insignis est locus de efficacia ministerii. Proprium quidem Dei est, spiritualiter gignere et parere: sed quia instrumentis ad id utitur ministro et praedicatione: quod Suum est illis adscribit: propterea quod cum hominis opera coniungit spiritus sui virtutem. Caeterum quia efficaciter spiritus sanctus per ipsum operatur, transfertur etiam ad ipsum laus et titulus agendi.
Com. op Gal. 4 : 19 C. R. 50 : 235.
99. Preek op Job 1 : 13 v.v. C. R. 33 : 90.
100. C. R. 41 : 363, 365.
101. Com. op Luk. 10 : 16. C. R. 45 : 313 v.
102. De menschen willen zich niet gaarne aan hun gelijken onderwerpen. En de Dienaren des Woords komen vaak voort uit de heffe des volks! Deus autem ecclesiam suam regere statuit hominum ministerio, et quidem saepe ex infima vulgi faece delegit verbi ministros: C. R. 45 : 314.
103. Zie hierover Doumergue V 118 v.v. Hoe de leden zich tegenover de ambtsdragers der Kerk te gedragen hebben. Vgl. C. R. 10b : 352 v.v. en 24 : 359.
104. Preek op Ezechiël 3 : 20 C. R. 40 : 97.
105. De dienaren des Woords moeten gehoorzaam zijn aan de overheden, maar dat neemt niet weg, dat ze in de kracht en den naam Gods staan boven alle aardsche hoogheid. C. R. 53 : 223 vgl. 36 : 668; 38 : 167 doctrinam propheticam excellere supra om-

nem altitudinem, hac potestate omnes evangelii ministros esse praeditos.

106. En daarin vindt men zelfs de zaligheid. Zoo vergelijkt hij de zaligheid met een schat van goud die bij de dienaren des Woords als bewaard wordt in een zwak vat: ainsi donc, combien que ces vaisseaux là soient fragiles, si faut-il que le thresor que Dieu y ha mis demeure toujours en son pris, car si on prend un pot de terre qui ne vaudra pas un quart, et qui sera plein d'escus, prisera-on moins les escus qui seront mis en un pot de terre, de nulle valeur. Preek op Daniel 10 : 14 v.v. C. R. 41 : 672.
Vgl. verder com. op 2 Kor. 4 : 7 C. R. 50 : 53 v.v.

V.

107. C. R. 5 : 391: parum est theologicum hominem ita sibi ipsi addicere, ut non interim principium hoc illi vitae formandae praestitues, illustrandae Domini gloriae studium.
108. Com. 2 Kor. 2 : 15 C. R. 50 : 34: abunde sufficere si iustam reprobis damnationem afferendo Dei gloriam promoveat.
109. Il vaudroit donc mieux que le monde perist un million de fois, que la gloire de Dieu fust obscurcie. Preek op Deut. 13 : 1 v.v. C. R. 27 : 266.
110. Zoo o.a. bij Psalm 104 : 35 C. R. 32 : 97 v.
111. Com. op Rom. 15 : 4 C. R. 49 : 271: ut per patientiam et consolationem scripturam spem habeamus: ...breviter notat praecipuum finem. Vgl. Com. op 1 Kor. 14 : 3 C. R. 49 : 517.
112. Com. op Ps. 84 : 4 C. R. 31 : 781; Ps. 111 : 10 C. R. 32 : 170 vgl. 6 : 459; 28 : 131.
Zoo moet dit als axioma gelden, dat God op zoo'n wijze zorgt voor ons heil, dat Hij zichzelf daarbij niet vergeet, maar Zijn eer op de eerste plaats stelt. Over de eeuwige voorverordineering C. R. 8 : 294.
De eer van God zou zelfs gezocht moeten worden, als wij er geen heil van hadden. Inst. III 20, 35.
113. Com. op Joh. 20 : 23 C. R. 47 : 440.
114. Preek op 2 Sam. 7 : 23 Rückert bl. 223. Vgl. preek over de tweede komst van onzen H. J. Christus C. R. 52 : 226: ce sont choses qui ne se peuvent separer. Calvijn spreekt daar van de glorie van den Vader en onze verlossing in Christus. Zie ook 5 : 391.
115. C. R. 27 : 245.
116. Inst. III 7, 1.
117. Calvijn doet hierover merkwaardige uitspraken: Christus regeert meer om onzentwil dan om Zijntwil. Com. op Ps. 110 : 2 C. R. 32 : 162. Hij regeert niet voor Zichzelf, maar tot ons heil. C. R.

- 31 : 162. Vgl. Inst. II 15, 4. Ook verklaart hij dat het lichaam en bloed van Christus niet zoozeer Hem als wel ons toebehooren, dewijl Hij die beiden niet tot Zijn eigen belang, maar tot onze zaligheid heeft aangenomen Inst. IV 17, 3.
118. Inst. II 16, 14; III 25, 10, vgl. C. R. 32 : 209, 45 : 111. Jucunda navigatio: Inst. III 24, 4. Men leze ook zijn gebeden, die doorgaans eindigen in de belijdenis van het verwachten der eeuwige zaligheid. Johannes Calvin: Gebete übersetzt von Werner Dahm München 1934.
119. Preek op Deut. 24 : 20—23 C. R. 28 : 134. Vgl. Inst. III, 7, 1: dit nu is iets groots, dat wij Gode geheiligd zijn en toegewijd, opdat wij daarna niets denken, spreken, overwegen en doen dan wat tot Zijn eer strekt.
120. Com. op 1 Joh. 2 : 22 C. R. 55 : 325. Zie over dit alles nader: S. P. Dee, Het geloofsbegrip van Calvijn Kampen 1918 bl. 70 v.v. vgl. Mühlhaupt Calvins Predigt bl. 122 v., 146 v.
121. Aan Sadolet: C. R. 5 : 396—398. Zie ook Lang: Zwei Calvin-vorträge, Gütersloh 1911 bl. 19 v.
122. De evangelieprediking, waarvan het doel is ons te dwingen tot gehoorzaamheid aan God. Com. op Rom. 1⁵ C. R. 49 : 11. Dat is de ware en zuivere orde in de Kerk. Com. op Hand. 15 : 16. C. R. 48 : 357.
123. Preek Ef. 6 : 1 v. C. R. 51 : 783: wij komen niet ter kerk om enkel wat nieuws te hooren, maar om opgewekt te worden tot het doen van onzen plicht (devoir). Zie verder 30 : 674; 36 : 240; 48 : 421; 49 : 11, 480. In obsequium Dei is bij Calvijn een staande uitdrukking De geheele Schrift is gegeven tot een instructie C. R. 35 : 580 en 27 : 382. Vgl. ook: omnis recta cognitio Dei ab oboedientia nascitur Inst. I 6, 7. Het geloof is de voornaamste dienst aan God 52 : 227.
124. Preek op Deut. 30 : 15 v. C. R. 28 : 591.
125. Inst. IV 1, 5, vgl. C. R. 49 : 350.
126. Vgl. ook C. R. 26 : 413: *il faut que nous ranger au service de nostre Dieu.*
127. Preek op Efez. 4 : 11—14 C. R. 51 : 568, 571.
128. Preek op 1 Sam. 11 : 11 v. C. R. 29 : 673.

VI.

129. Deze instructie dient tot „een strijd, die we alle dagen te strijden hebben...” „waarin God ons oefent”. C. R. 15 : 444; 31 : 19, 24, 27 enz. De positie der Kerk om te strijden: 27 : 260. Vgl. M. Simon: Um Gottes Ehre! Vier kleinere Schriften Calvins, München 1924: inleiding.

130. Zoo in de Voorrede op de Geneefsche Bijbels C. R. 9 : 825.
131. Preek op Ef. 4 : 11 C. R. 51 : 555. In dit opzicht dragen de commentaren van Calvijn een ander karakter dan de tegenwoordige. Ze hebben een pastorale strekking. De bewerkers van het Corpus Reform. noemen ze daarom meer praktisch dan wetenschappelijk. C. R. 35 : 523.
132. Calvijn vermeldt in zijn Voorrede op Genesis (C. R. 23 : 7, 8) de bron, waaruit hij geput heeft nl.: *Historia Tripartita*, vgl. C. R. 48 : 61.
133. Preek op 1 Tim. 6 : 3 v.v. C. R. 53 : 558 v. vgl. 49 : 299.
134. Com. op Ps. 73 : 16 C. R. 31 : 682: *Rationando de iudiciis Dei certior fieri volet absque profectu se fatigabit.*
135. C. R. 8 : 114; 42 : 127—130; 42 : 146; 151 : 281. Op de twee laatstgenoemde plaatsen gebruikt Calvijn de beeldspraak van origineel en afschrift. Het boek des levens is het origineel, het geloof is afschrift daarvan en geeft volkomen zekerheid over de verkiezing tot zaligheid. Vgl. verder 51 : 269 en Inst. II 12, 5 en III 24, vooral 5.
136. *Amitto quae in Scholis usitatae sint distinctiones... quod afferam deinde ad vitae usum accommodatum, stultitia decet in rebus coelestibus.* C. R. 34 : 506.
137. Inst. I 14, 8 Cf. *impia curiositas* Com. op Ef. 1 : 21 C. R. 51 : 158.
138. Over het praktische karakter der doctrina zie men o.a. Dee: *Geloofsbegrip* bl. 30, 79 v.v. Doumergue V 203 v.v. Daartegenover is door Miskotte verklaard in zijn bewerking van K. Barth: *De Apostolische Geloofsbelijdenis* bl. 368, dat bij Calvijn veel sterker dan men gemeenlijk vermoedt, speculatie gevonden wordt. Bewijs ontbreekt daar. Inderdaad zou men b.v. kunnen wijzen op Matth. 27 : 52 v., waar Calvijn in zijn com. de vraag stelt, wat er gebeurd is met de dooden, die opgewekt werden bij Christus sterven. Doch dit bevestigt alleen maar, wat hij zelf ergens opmerkt: aan die kwaal lijden we nog dagelijks, dat we meer willen weten dan dienstig is en de Heere toestaat C. R. 23 : 59 op Gen. 3 : 5. Het principie van Calvijn is: geen speculatie. Zoo noemt hij 't diepzinnig verklaren van 't getal visschen uit Joh. 21 : 11 kinderspel, ook al vindt hij 't bij Augustinus. De leer der duivelen is niet gegeven voor allerlei vreemde verbeelding maar: opdat we op onze hoede zouden zijn. Inst. I 14, 13. Ook de leer der praedestinatie heeft praktische beteekenis zie C. R. 8 : 325 v. en is daarom allerminst ongeschikt voor de prediking. Zie A. D. R. Polman: *De Praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn* diss. Franeker 1936 bl. 343 v.v.

- Zie bij Calvijn C. R. 24 : 511; 27 : 516; 31 : 762; 32 : 78; 34 : 513; 36 : 62 enz. enz.
- Over den weg ten hemel uitvoerig in een preek over Matth. 5 : 8 vgl. 46 : 799, 800; 48 : 586; 33 : 160.
139. Zie a.w. Calvinstudiën bl. 348, waar Bohatec opmerkt: „Alles offenbar Calvins Gedanken” met verwijzing naar Köstlin vgl. bl. 391 en 392. Hier behoeft echter geen rechtstreeksche afhankelijkheid te zijn. Het wordt bij alle Reformatoren gevonden, zie Seeberg IV 2, 564. Reeds de Broeders des Gemeenen Levens hadden op 't praktisch karakter der leer gewezen. Zie o.a. P. R. E. bij Florentius Radewin en J. C. v. d. Slee: De Kloostervereeniging van Windesheim, Leiden, bl. 50.
140. Luther op Gen. 1 : 29—31 E. A. I 90.
141. Een uitdrukking van J. C. Sikkels in „Hollandia” no. 1401: tuinharkers en stukadoors in overvloed, — maar ontsluiters der Schriften als echte met merg gevoede zonen van Calvijn, als echte Dienaren des Woords?
142. Preek op 1 Tim. 1 : 5 v.v. C. R. 53 : 30: Car ce n'a pas esté pour nous chatouiller les oreilles, et pour nous repaistre de choses frivoles. C. R. 54 : 530.
143. Rhetorique Vaine C. R. 51 : 561; zie ook voorrede op 1 Korinthe C. R. 49 : 299.
144. Preek op 1 Tim. 6 : 6 v. C. R. 53 : 379.
145. C. R. 51 : 808.
146. Voorrede op 1 Korinthe C. R. 49 : 298.
147. E. Mühlhaupt: Calvins Predigt bl. XII: Darüber, dasz diese Zug (der Gesetzlichkeit) zum Charakter der Theologie Calvins gehört, ist sich die Fäschung ziemlich einig. Vgl. Seeberg IV 2 : 581 vgl. 561, 566.
148. Calvijns leer is niet uit één grondbeginsel te verklaren, zelfs niet uit het principe van de Soevereiniteit Gods. K. Schilder „Reformatie” Jaargang 15 no. 39.
149. H. Engelland: Gott und Mensch bei Calvin, München 1934, bl. 5 vgl. ook: Calvin ist absoluter Monarchist im Reiche Gottes. Des Königs Wille ist ihm oberstes Gesetz. Neuenhaus in a.w. Schriftstudiën bl. 17.
150. discamus itaque pietatis initium esse Dei amorem Com. op Matth. 22 : 37 C. R. 45 : 611, vgl. 49 : 233, 234; 53 : 382.
151. Com. op Lev. 16 : 14 C. R. 25 : 23.
152. Il a voulu desployer les thresors de sa bonté infinie, de sa misericorde, Son amour inestimable C. R. 9 : 745; 26 : 21; 46 : 833; 50 : 563; 51 : 472; 55 : 61 enz.
153. Inst. I, 17, 9.
154. H. Bavinck, Johannes Calvijn Kampen 1909 bl. 14.

155. Fabius zei daarvan: „dogmatische vertoogen, misschien nog zoo allerwaarst, dat men bijna begint te verlangen naar een leugen. Studiën en Schetsen I bl. 210.
156. Preek op Lukas 1 : 39 v.v. C. R. 46 : 110.
157. Bij Luther komt het meer voor. Zie Koopmans a.w. bl. 109 v.

VII.

158. Ein System, welches die Kinsel in den Mittelpunkt des gesamtten Lebens rückte. F. W. Kampschulte, Joh. Calvin, Seine Kirche und sein Staat in Genf 1899 II bl. 372.
159. Luther bij zijn uitlegging van Joh. 1 : 1—14 zegt (vgl. E. A. 46 : 36): Wenn wir den schwarzen, garstigen unfläthigen, stinkenden Madensack abgelegt haben. Calvin: N'on pas que le substance (comme on appelle) de nos corps et de nos ames soit une chose mauvaïse: car nous sommes creatures de Dieu. Preek Job 15 : 8 v.v. C. R. 33 : 728.
- Typeerend voor Luther is ook, dat hij bij 1 Joh. 1 : 16 de lust der oogden ook ziet bij kardinalen en bisschoppen, die hun huizen vol hebben hangen met schilderijen: Das ist ihnen nichts mehr, denn eine Augenweide, sind nun diese nicht von der Welt? Calvin spreekt in zijn Institutie (I 11, 12) van schilderkunst als gave Gods.
- In de dagen van Calvijn gold algemeen de stelling, dat een koopman God niet kon behagen. Ook Luther sloot zich hierbij aan en vond het maar beter, dat een koopman landbouwer werd. Calvin erkent de moeilijkheden van den koopmansstand maar prijst de kooplui toch C. R. 34 : 675; 36 : 394, 37 : 371, 43 : 145.
160. Vgl. Preek op 1 Tim. 3 : 14, 15: Het behaagt God door Zijn genade Zich te openbaren om te wonen niet enkel in een stad of onder een kleine groep, maar om te regeeren over heel de wereld dat ieder Hem diene en eere, zooals Hij dat waard is C. R. 53 : 318.
161. De engelen hooren bij de Kerk: Preek op Zach. 3 : 7 C. R. 44 : 175 vgl. 51 : 338; 55 : 183.
162. C. R. 8 : 294.
- Ook hier staat de leer van Calvijn tegenover de tendenz aan de dialektische theologie ontleend, alsof het koninkrijk Gods geen groeiende grootheid is: regni Christi incrementum C. R. 10a : 330; regni propagatio 21 : 188, 190; regnum Christi crescit, provehitur 47 : 403; 52 : 29 vgl. établir le Regne de Jesus Christ; 15 : 444; vgl. Inst. II, 16, 15: quanto magnificentius regnum suum promoverit zie ook: ut regnum suum promoveat C. R. 31 : 190 en: per continuos progressus augetur 45 : 197 v.
163. Brief aan Farel (no. 164): magnum erit regni Christi incrementum

- C. R. 10b : 330. W. Zwart, Calvijn in het licht zijner brieven Kampen 1938 heeft dit gedeelte niet opgenomen, zie aldaar bl. 39 v.
164. Crescat in dies ac in melius provehatur Com. op Fil. 2 : 10 C. R. 52 : 29.
165. A. Lang: Zwei Calvin-Vorträge bl. 23. Vgl. Seeberg IV 2 bl. 562: Alle Gebiete des kirchlichen und weltlichen, des privaten und sozialen Lebens bieten unter diesen Gesichtspunkt dem Menschen ein Fülle von Antrieben zur Anspannung seiner Kräfte. Als Calvijn in een preek over Ps. 119 : 121—128 ons aanspoort te volharden in onze roeping, voegt hij eraan toe: en dat Hij niet alleen ons die genade geve, maar ook aan alle volken en natiën der aarde. C. R. 32 : 674.
166. et nunc ecclesiam Suam regnum coelorum nuncupat C. R. 1 : 928 5 : 407; 11 : 44, 73 enz. vgl. 45 : 172, 520.
Zoo in een preek op Deut. 11 : 1—4, C. R. 27 : 77: de H. Schrift laat ons zien, dat de Kerk is het geestelijk koninkrijk van onzen Heere Jezus Christus.
167. Preek Deut. 18 : 10 v.v. Want de Heere heeft bevolen, dat Zijn Woord zal zijn: Son regne entre nous. C. R. 27 : 514.
168. Inst. III 20, 42, C. R. 5 : 398; 42 : 221; 53 : 310.
169. Inst. III 20, 42; Com. op Hand. 1 : 3 C. R. 48 : 4. Zie vooral op Hand. 1 : 8: Christus regeert daar, waar Hij zich de wereld onderwerpt door de verkondiging van het heilig evangelie: C. R. 48 : 10, eveneens 54 : 305.
170. Ziedaar de hooge macht, waarmee de herders der Kerk toegerust behooren te zijn, nl. opdat zij door Gods Woord alles vrijmoedig durven en alle kracht, roem, wijsheid en hoogheid der wereld dwingen te wijken voor de majesteit van het Woord om daaraan te gehoorzamen; gesteund door de kracht van het Woord over allen, van den hoogste af tot den laagste toe gebieden; en eindelijk, wanneer het noodig is, bliksemen en donderen: maar alles door het Woord Gods. Inst. IV 8, 9.
171. Calvijn kende in zijn tijd de sociale en politieke ordeningen niet, zooals wij die kennen. Daarom is het moeilijk parallellen te vinden, die voor onzen tijd nog spreken. Toch kan men bijv. wijzen op de verhouding Kerk en School. Daarin komt bij Calvijn de eerepositie der Kerk genoegzaam uit. De belijdenis, opgesteld door de hogeschool van Geneve begint: Je proteste de vouloir suyvre et servir la doctrinal de foy, telle qu'elle est contenue au catechisme de ceste Eglise (huius ecclesiae). Hij volgde hierin zeer zeker de gewoonte van die dagen, maar terwijl op andere plaatsen de band aan de Kerk en haar belijdenis niet zoo strak gehouden werd, was Calvijn konsekwenster dan Lausanne, Zurich, Bazel en Straatsburg. C. R. IX : LVI.

- De Kerk is voor Calvijn pilaar en vastigheid der waarheid en heeft voor alle terrein de waarheid Gods cf. C. R. 6 : 277 en Inst. IV 1, 10 waar in 't bijzonder op de prediking gewezen wordt. In de verordeningen voor het onderwijs aan de hogeschool van Geneve is daarom ook een bepaling aangaande kerkgang opgenomen.
172. In de Nederlandsche bewerking door W. F. A. Winkel: Calvijn in het strijdperk A'dam 1904 teekent de vertaler daarbij zijn anti-kritiek op Doumergue aan en schrijft: ook de profeten en de apostelen hebben de handelingen der overheid aan kritiek onderworpen, bl. 228, aant. 1.
173. C. R. 5 : 407 v.v. In Nederlandsche vertaling is dit te vinden in: Apologie van de Reformatie der Kerk, vert. door H. J. v. d. Munnik, A'dam 1937, bl. 54 v.v.
174. Et de fait il n'a point eu honte de dire que la Loy et l'Evangile ne sont que rudimens, ou l'abc, mais qu'il faut chercher la perfection aux saints conciles. Voila le principe et le fondement de toute la Papauté. C. R. 5 : 390 aan Sadolet: beulswerk, waarmee men buiten het Woord Gods om de zielen bestookt. Zie verder Preek op 1 Tim. 4 : 1 v. C. R. 53 : 340.
175. C. R. 6 : 523 v.v. verzoekschrift aan Karel V eveneens in Nederlandsche vertaling a.w. Apologie zie o.a. bl. 152 en 153. Zie ook: C. R. 37 : 105, 45 : 516 Com. op Matth. 18 : 18 vgl. 45 : 314; omne tyrannidis genus: 51 : 414 vgl. Inst. IV 10, 18.
176. Wij verwerpen de banden, die menschen gemaakt hebben C. R. 28 : 271.
Christus wordt genoemd de plaatsvervanger en stedehouder Gods: C. R. 47 : 444; 48 : 618, 593; 55 : 19.
Wat Calvijn wil is dus eigenlijk niet meer dan Christusregeering. Men kan spreken van Christokratie of ook Bibliokratie. De Kerk heerscht niet, maar Christus, die door de Kerk zijn gebod laat verkondigen. Zoo zegt Choisy: La théocratie à Genève au temps de Calvin (1897) bl. 277: dat ze een soort bibliokratie geweest is. En in zijn vervolg op a.w. (L'Etat Chretien Calviniste a Genève au temps de Th. Beze (z. j.) bl. 502: de prediker had geen gezag om de geloovigen te leiden en te gebieden dan in die mate, dat hij een dienaar van God en van Jezus Christus was en een profeet van het Woord.
Calvijn zelf zegt: het geloof erkent geen andere onderwerping dan aan 't Woord Gods. C. R. 50 : 26 op 1 Kor. 1 : 24. Maar dat Woord Gods is voor alles Woord der Kerk.
177. „Wat Calvijn metterdaad nastreefde was niet overheersching van de staat door de Kerk, maar iets wat zooveel bescheidener als grootscher is: het doordringen van een religieuze geest in heel

het volksleven. Hij wilde de staat in zijn sfeer zelfstandig laten, zooals hij voor de Kerk op haar gebied ook vrijheid begeerde. Maar hij kan niet nalaten tevens een samenwerken van beide machten te vorderen." K. Holl, Calvinstudie 1909, bl. 24 v.v.

Wie dit streven van Calvijn recht wil doen, moet niet vergeten zijn strijd voor de ware Kerk. Zooals Calvijn een waren God en godsdienst kent, zoo kent hij ook een ware Kerk. En de dienst van God was voor Calvijn dus, dat de overheid hoorde naar het gebod Gods, dat de zuivere prediking bracht. Hoe meer ernst we in onzen tijd dus maken met de zuivere prediking van de ware Kerk, hoe meer we als Kerk onze roeping kunnen volbrengen tegenover den staat.

Daarom leed Calvijn zoo sterk onder de verscheurdheid der Christenheid. En vooral in onze dagen zullen we daarin solidair met Calvijn moeten zijn, ook met het oog op de plaats der prediking in de samenleving. Wij zullen nooit het Woord Gods zien heerschen op buitenkerkelijk terrein, als we niet eerst als Kerk het Woord Gods laten heerschen. De verwarring op politiek terrein moet o.i. gezien worden als een oordeel Gods op veler kerkelijke ongehoorzaamheid.

178. C. R. 53 : 145. Wie nader wil weten hoe Calvijn de verhouding van Kerk en overheid zag, leze vooral de drie preeken over 1 Tim. 2 : 1—4 C. R. 53 : 125—159 en over Daniël 6 C. R. 41 : 367—431.
179. C. R. 46 : 347 Exhortation au Conseil General.
180. C. R. 27 : 467.
181. Zie vooral Inst. IV 11 : 3, 4, 8 en 9. Preek op Ef. 6 : 5—9 Het evangelie is er niet om „des polices du monde" te veranderen C. R. 51 : 798. Vgl. A. Lang, Calvin bl. 111 v.
182. C. R. 24 : 356 v.v., 51 : 798.
183. Inst. IV 11, 9.
184. „Voor mij staat het vast, dat de as, de spil van heel het theologisch denken van Calvijn gezocht moet worden in zijn Kerkstaats-ideaal." Uitspraak van prof. Haitjema, aangehaald door Noordmans in „De openbaring der Verborgeneid", Baarn 1934 bl. 116. Waarom het zoo dwaas is, als men bazelt, dat Calvijn in Geneve een theokratie zou hebben ingesteld. A. Kuyper, Gemeene Gratie III² bl. 215.
- „Het is daarom ook misleidend te spreken van een theocratisch of bibliocratisch regiment, dat Calvijn zou hebben ingevoerd. Al handhaaft Calvijn de soevereiniteit Gods over den staat, dit is geheel iets anders dan de theocratie, die onder Israël bestond." H. H. Kuyper: Christelijke Vrijheid Kampen 1898 bl. 6.
- Zie hierover o.a. Calvijn's beschouwing over Kerk en Staat door S. Schoch Groningen 1902 bl. 81—119.

185. Com. op Lev. 25 : 42 C. R. 24 : 704.
186. Choisy, L'Etat chrétien Calviniste zegt in zijn inleiding (bl. 1), dat Calvijn aan het eind van zijn leven was geraakt tot een bijna volmaakt evenwicht tusschen de twee machten Kerk en staat.
187. C. R. 27 : 521; 35 : 161—163.
188. Voor hun particulier leven o.a. preek Deut. 13 : 2 v. C. R. 27 : 246. En verder voor hun ambtelijk leven: C. R. 35 : 42 vgl. 48 : 613; 38 : 322.
188. „Daarbij is het voor een staat — ook voor den christelijken staat, een hoog levensbelang, het bestaan eener Kerk, die onvervaard voor niemand veil, den vollen raad Gods doet hooren aan overheid en onderdanen." D. P. D. Fabius: De Christelijke Staat. R'dam 1915 bl. 77.
189. Preek op Dan. 6 : 1—14 C. R. 41 : 377 vgl. 41 : 397 mag een koning de eer voor zichzelf wel zoeken, maar niet voor God? Calvijn wijst verder op 't voorbeeld van Darius, die aan God de eer gaf: et surtout les princes et magistrats doivent bien penser à ceci, car ce leur sera un terrible condemnation sur leur teste, quand le roy payen leur sera proposé. C. R. 41 : 426.
- Men zie verder de zeer uitvoerige uiteenzettingen met overstelpend citatenmateriaal in J. Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche bl. 172—266.
190. Ten opzichte van het handhaven der geboden van de eerste tafel zegt Calvijn zeer bepaald, dat de overheden de zuivere godsdienst hebben te handhaven. Ze dienen ad fovendam pietatem. Ze hebben te zorgen, dat God zuiver wordt aangebeden. C. R. 8 : 478; 19 : 643, 25 : 213; 53 : 140.
191. Dit beteekent nog niet, dat we onze kracht zoeken in onkritisch traditionalisme. De situatie van dezen tijd is daartoe te zeer veranderd en de problemen zijn veel ingewikkelder.
192. Wie der Exeget Calvin den Katheder, so hat der Prediger von hervorragende praktischer Begabung auch die Kinsel zur Erörterung einer wirtschaftlichen Frage benutzt, die den Bewohner einer Handelsstadt von wesentlicher Bedeutung für die Bewahrung des christen in praktischen Leben sein musste. Klingenberg: das Verhältnis Calvins zur Butzer Bonn 1912, bl. 25.
193. C. R. 35 : 161.
194. Zie vooral 48 : 8 v.v. op Hand. 1 : 6 v.v.
195. C. R. 43 : 361.
196. C. R. 42 : 113, vgl. Luther E. A. IX 41: Wanneer Christus een doornenkroon gedragen heeft, zoo moeten wij niet hopen dat op ons hoofd kransen en rozen gezet worden.
197. C. R. 23 : 247; 42 : 116; hier troost Gods verkiezing 54 : 170.
198. Preek op Deut. 9 : 1—6 C. R. 26 : 640.

199. possédez: C. R. 35 : 607.
 200. C. R. 55 : 244 vgl. 7 : 84 dat we daarom voor hen bidden moeten.
 201. Com. op 1 Petrus 2 : 13 C. R. 55 : 244.
 202. C. R. 13 : 597; 41 : 289.
 203. ut rarissima sit probitas C. R. 23 : 120 De Kerk daarin: haud procul desperatione 36 : 326.
 204. Deze uitwendige gestalte dwingt de Kerk ook niet afstand te doen van haar pretentie. Calvijn wijst er op bij Jesaja 2 : 3 (C. R. 36 : 63): van Sion zal de wet uitgaan, dat dit gezegd is toen Jeruzalem zou verwoest worden. Zoo handhaaft naar Calvijn de Heere de eerepositie der Kerk.
 205. Onze kracht ligt niet in numerieke meerderheid. „Het is niet zonder oorzaak, dat de profeet Jesaja, als hij spreekt over de verlossing, die God doet komen door de hand van den Verlosser, zegt, dat dit zal zijn als ten dage van Midian, omdat God wil, dat er niet meer is dan een klein getal om te meer luister te geven aan Zijn macht.” Preek Deut. 20 : 2 v.v. C. R. 27 : 611. Vgl. ook preek op Lukas 2 : 25 v.v. C. R. 46 : 367.
 206. C. R. 45 : 593.
 207. Com. op Fil. 1 : 6 C. R. 52 : 10.
 208. Psychopannychia C. R. 5 : 213 v.

VIII.

209. L'office d'un bon et fidèle pasteur ne sera pas d'exposer l'Esriture simplement pour dire: Voila ce qui en est, mais il faudra qu'il use de véhémence quant et quant et qu'il y ait vivacité pour donner vigueur et vertu a la parole de Dieu. Preek op Deut. 5 : 12 v.v. C. R. 54 : 290 v. Want we hebben gezegd, dat de „profetie” niet enkel bestaat in louter verklaring van de Schrift... maar gericht op praktisch nut, op 1 Kor. 14 : 6 C. R. 49 : 519. Vgl. voorts 49:614; 53 : 416; 54 : 550.
 210. Biesterveld a.w. bl. 71.
 211. Preek Job 31 : 9 v. C. R. 34 : 655.
 212. Preek Efez. 6 : 5 v. C. R. 51 : 797.
 213. Preek Deut. 23 : 18 v.v. C. R. 28 : 121.
 214. Preek Deut. 22 : 5 v.v. C. R. 28 : 19.
 Vgl. Com. op Gen. 3 : 21 C. R. 23 : 78.
 215. Tischreden: Cap. IV: 120.
 216. C. R. 53 : 576 vgl. 7 : 215, 219, 29 : 694. Gewin aan geld: benedictio Dei 41 : 462. In een preek over Job 1 : 2 v. de zegen die er in rijkdom ligt. C. R. 33 : 34 v.v.
 217. Preek op Deut. 25 : 1 v.v. C. R. 28 : 211; idem op 1 Tim. 6 : 13 v.v. C. R. 53 : 618 waar gepredikt wordt dat ze alleen zijn voor dezen tijd vgl. verder Inst. IV 20, 8.

218. Preek op 1 Tim. 2 : 1 v. C. R. 53 : 137 vgl. 7 : 84.
 219. Toutes principautez du monde sont comme figure et image du royaume de nostre Seigneur Jesus Christ. Preek op 1 Tim. 1 : 19 C. R. 53 : 122, 134 vgl. 38 : 410. In de eerste preek op 1 Tim. 2 : 1 v. C. R. 53 : 125 v.v. bestrijdt Calvijn de gedachte, die aan de dialektische theologie herinnert: Jezus Christus heeft de wereld vernieuwd, zijn koninkrijk is geestelijk, daarom geen zwaard en uiterlijk geweld.
 220. Preek op Deut. 29 : 9 v.v. C. R. 28 : 511. Vgl. Inst. IV 11, 3.
 221. Preek op Genesis 14 : 13 v.v. C. R. 23 : 643.
 222. Preek op Deut. 2 : 1 v.v. C. R. 26 : 12 vgl. voorts 29 : 554; 36 : 66; 45 : 554 v.; 48 : 229.
 223. Preek op Deut. 20 : 2 v.v. C. R. 27 : 613 vgl. 26 : 17.
 224. Preek op Efeze 5 : 18 v. C. R. 51 : 732.
 225. Preek op Deut. 17 : 14 v. C. R. 27 : 458; evenzoo op Deut. 16 : 18 v. C. R. 27 : 411 vgl. 414.
 226. Preek Job 29 : 8 v.v. C. R. 34 : 555 vgl. C. 29 : 530.
 227. Het spreekt van zelf, dat door een dergelijke prediking de burgers van Geneve sterk geïnteresseerd werden bij allerlei politieke kwesties. En de belangstelling, die het Calvinisme sedert betoond heeft voor politiek en staatkunde is zeker niet zonder deze aktueele prediking van Calvijn te denken. Die Massen (wurden) durch die Predigten, die unbedenklich alle politischen Fragen behandelten, und durch die dauernde Aufsicht stärker zu politischen Denken erzogen. M. Hauszherr: Der staat im Calvins Gedankenwelt Leipzig 1923 bl. 45.
 228. Preek op Deut. 17 : 16 v. C. R. 27 : 473; idem preek op Job 8 : 13 v.v. C. R. 33 : 395 en preek op Job 10 : 16 v. C. R. 33 : 503. Men meene echter niet, dat Calvijn hierom te kort schoot in het eeren van de overheid. In uiterlijke eer moeten ze de dienaren der Kerk te boven gaan, omdat dit naar de aard van hun gezag is. Ze hebben hun ambt en gezag van God, ze worden goden genoemd, en zijn als zonen Gods evenals de engelen, die zoo genoemd worden omdat ze dicht tot God naderen. God heeft hen zoo geëerd, dat Hij in hun personen gekend worden als plaatsvervangers Gods. Zoo zal men de macht van hen niet scheiden van die van God, „mais ce sont ruisseaux qui decoulent de ceste fontaine et source: Preek op Job 1 : 6 v.v. C. R. 33 : 59 vgl. 24 : 609; 41 : 395; 35 : 160.
 229. Preek op Job 20 : 16 v.v. C. R. 34 : 169.
 230. Zie Doumergue vert. Calvijn en Geneve bl. 434.
 231. Preek op Job 27 : 19 v. C. R. 34 : 502.
 232. Als voren 34 : 503.
 233. Preek op Ef. 6 : 15 v. C. R. 53 : 623 vgl. 34 : 505, 511, 512.

234. Preek op Deut. 13 : 6 v. C. R. 27 : 261.
235. Preek op Deut. 11 : 16 v. C. R. 27 : 113: ze hebben alle waarheid in leugen verkeerd. Deut. 26 : 5 v.v. C. R. 28 : 269: ze offeren aan den duivel met hun kapelletjes en offers, ze staan met Joden en Turken op één lijn: 27 : 142; Mohamed en Rome, de 2 hoornen van den Antichrist: 27 : 503; vgl. 50 : 649; 51 : 87, 834. Toch is er nog iets van een Kerk 52 : 199. Er zijn er bij Rome die heel wat meer godsdienst hebben dan de gereformeerden: 51 : 559. Daarom te minder te verontschuldigen: 27 : 143.
236. Preek Titus 3 : 8 v.v. C. R. 54 : 594.
237. Preek Gal. 6 : 6—8 C. R. 51 : 85 vgl. 27 : 26, 202, 261. De predikers zelf echter moeten geen weelde zoeken, als ze maar niet het noodige missen C. R. 51:87 v.v. in een preek op Gal. 6 : 6 v. vgl. brief aan Sadolet 5 : 414.
238. Preek op Deut. 7 : 1 v. C. R. 26 : 507 't is ook zijn kinderen vergiftigen. Vgl. preek op Titus 3 : 8 v.v. C. R. 54 : 595.
239. In dezelfde preek op Titus 3 : 8 v.v.
240. Preek op Job. 3 : 1 C. R. 33 : 144 en passim in de preeken van Job. vgl. 42 : 116; 48 : 591.
241. Preek op Deut. 7 : 5 v. C. R. 26 : 515 vgl. 26 : 246; 45 : 667; 47 : 289 v.; 42 : 140.
242. C. R. 30 : 608; 50 : 571.
243. C. R. 27 : 486.
244. Preek op Gal. 5 : 1 v. C. R. 50 : 669 vgl 25 : 14.
245. Preek op Matth. 27 : 27 v.v. C. R. 46 : 913 v.

IX.

246. Natuurlijk ziet dit slechts op de feitelijke toestand. Calvijn wist ook van een prediking voor de heidenen. Zie Doumergue V 376—380 vgl. art. van Dr. J. v. d. Linde: Calvijn en de Zending Reformatie 17e Jaargang No. 46. De „evangelisatie” zag hij meer individueel. Hij noemt het een „desordre trop grand” wanneer men als Christen een ongelovige knecht of dienstbode in het ongelooft laat (C. R. 28 : 512). Wij mogen ons niet naar eigen goedgevoelen afgescheiden houden van de wereld, maar moeten de armen uitgestrekt houden om te trekken, allen die zich gewillig geven tot de gehoorzaamheid Gods (C. R. 51 : 583 vgl. 28 : 164, 35 : 681). Ook tot de Roomschen en Joden moet het Woord Gods gebracht worden: C. R. 28 : 92, 48 : 656.
247. „Hij gaat uit van de gedachte, dat zijne gemeente is een geloovige, eene uitverkorene gemeente” zegt Biesterveld a.w. bl. 106.
248. Voor Calvijn is het verbond metterdaad centraal.

- Bij Is. van Dijk, Gezamenlijke geschriften I Groningen 1917 bl. 286 v. vindt men de opmerking, dat de notie van verbond in Calvijn's werken samenhangt met de behandeling van de verschillende Schriftplaatsen, waar over het verbond gesproken wordt. Dit is niet juist. Er zijn tientallen plaatsen waar Calvijn, zonder eenige aanleiding in den tekst gelegen, over het verbond spreekt. Inst. II 10 : 33; 11 : 11; III 17 : 15; 20 : 13; 21 passim IV 19, 2. Zoo o.a. ook in zijn voorrede op Jezaja. Zie verder 6 : 319; 23 : 11, 12; 24 : 210, 706; 26 : 209; 27 : 5; 28 : 67, 288, 678, 609 enz. enz. Zoo verklaart hij ook, dat het oude verbond de oorzaak geweest is van onze verlossing en dat ook in het nieuwe verbond de grond der verlossing gevonden wordt in het verbond (C. R. 32 : 100; 40 : 336). Alleen door het verbond komt ons het bloed van Christus toe; al onze gebeden moeten op het verbond gegrond zijn; in moeite en nood kunnen we nergens anders rust vinden dan in het verbond, al Gods beloften komen ons toe krachtens het verbond. Zie achtereenvolgens: C. R. 49 : 796 en 55 : 115; 28 : 292; 25 : 30; 44 : 143.
249. „Il contracte avec nous”: preek op Deut. 26 : 16 v.v. C. R. 28 : 286 vgl. Inst. II 11, 11 C. R. 2 : 337: illum (sc populum) verbi sui communione sibi devinxit.
250. Wet des verbonds Inst. IV 16, 14.
251. 't Is alsof Hij zelf ons toespreekt... De leer, die wij prediken in Zijn Naam moet voor ons zoodanig gezag hebben alsof Hij zelf tot ons sprak van mond tot mond en dat Hij hier vertrouwelijk met ons converseerde. Preek op Ef. 2 : 17 C. R. 51 : 414.
252. Wat in het hier volgende is samengevoegd vindt men bij Calvijn in zijn verklaring op Hand. 2 : 39, C. R. 48 : 54, Hand. 3 : 25 C. R. 48 : 76 en Rom. 10 : 13, C. R. 49 : 204. Voorts in de voorrede op Ef. C. R. 51 : 142 en bij Jesaja 49 : 8 C. R. 37 : 200.
253. C. R. 46 : 111.
254. Zie com. op 2 Kor. 1 : 21, C. R. 50 : 24; Preek Lukas 1 : 31 v.v. C. R. 46 : 47 vgl. 50 : 561, 40 : 391; 45 : 711; 50 : 238.
255. C. R. 29 : 380.
256. C. R. 28 : 226; 28 : 516.
257. C. R. 23 : 237.
258. C. R. 29 : 723.
259. Zie o.a. C. R. 27 : 52; 27 : 144; 33 : 54; 47 : 25 : 254; 51:787.
260. C. R. 45 : 353; 37 : 595. Ze zijn niet waard onder 't getal der schepselen gerekend te worden, minder dan ongedierte als kikvorschen, vlooiën en luizen (Sic!) C. R. 28 : 532; 51 : 621.
261. C. R. 29 : 385; 28 : 644; 35 : 603 vgl. 38 : 444; 45 : 453 en 55:45, 316.

262. Zoo o.a. in een preek op 1 Kor. 11 : 26 v.v. C. R. 49 : 808; er is „canaille” in de Kerk C. R. 35 : 616.
263. C. R. 37 : 594 Prael. op Jer. 4 : 22.
264. C. R. 45 : 238 Com. op Matth. 8 : 12.
265. C. R. 44 : 434 Prael. op Maleachi 2 : 5.
266. C. R. 50 : 586.
267. C. R. 28 : 292.
268. Com. op Gen. 25 : 23 C. R. 23 : 350. In Com. op Ps. 85 : 9 C. R. 31 : 788 maakt hij zelfs onderscheid tusschen verus et titularis populus!
269. C. R. 28 : 67; 42 : 578; 45 : 275 vgl. 48 : 299.
270. Preek op Deut. 6 : 4 v.v. C. R. 26 : 433.
271. Com. op Matth. 10 : 6 C. R. 41 : 275.
272. Inst. III 14, 1: de menschen vallen uiteen in vier groepen.
273. Calvijn erkent onderscheid in geloofsleven. Allereerst maakt hij de nog gebruikelijke onderscheiding van historisch geloof: Inst. III 2, 9, tijdgeloof Inst. III 2, 10. Bij Simon de Magiër: dit nu is het tijdgeloof, waarvan Christus spreekt in het evangelie com. op Hand. 8 : 13 C. R. 48 : 180, zie verder com. op Matth. 13 1 v.v. C. R. 45 : 354 v.v. Indien wij goed nagaan wat ieder gegeven is, zal het al gauw duidelijk worden dat er zeer weinigen zijn die sterk staan in een voortreffelijk geloof (fides excellens); dat voorts weinigen een middelmatig geloof hebben, terwijl de meesten echter het in geringe mate bezitten. Com. op Markus 9 : 24 C. R. 45 : 495. 't Geloof is nooit volmaakt, zie eveneens C. R. 45 : 495 en uitvoerige Prael. op 1 Sam. 25 : 1 C. R. 30 : 518. Maar er is groei in 't geloofsleven. Wie dat niet kent, heeft niets met de tempel Gods gemeen. Com. op Ef. 2 : 20 C. R. 51 : 176. Vgl. idem 186; 52 : 442; 55 : 43, 73, 498.
274. Preek op Matth. 3 : 7 v. C. R. 46 : 530.
275. C. R. 31 : 259 vgl. 54 : 178 v. Zie op dit punt vooral Prael. op Habakuk 1 : 11 C. R. 43 : 503: Dit is de reden, waarom de profeten gewoon zijn na in 't algemeen gesproken te hebben, af te dalen tot de geloovigen en deze onderscheiding is van belang, want zoolang als zij de toorn Gods aankondigen, wordt dit in algemeene be-woordingen gericht tot het geheel van het volk; daarna echter is het alsof zij de geloovigen tot een afzonderlijk gesprek roepen.
276. Inst. III 24, 12.
277. C. R. 33 : 43 v. vgl. 45 : 402; centesimus quisque C. R. 37 : 255; een op de twintig 45 : 399 een tiende deel 35 : 605.
278. Com. op Joh. 1 : 47 C. R. 47 : 35.
279. Zie C. R. 26 : 287; 28 : 466; 33 : 100; 54 : 167.
280. Com. op Joh. 19 : 30 C. R. 47 : 426.

281. C. R. 49 : 805.
282. C. R. 45 : 541.
283. Inst. III 14, 7.
284. Com. op Hand. 8 : 13 C. R. 48 : 180 en op Joh. 21 : 16 C. R. 47 : 453.
285. Calvijn wijst o.a. op de priesters die hun „hagios” zingen, maar ze stroopen den menschen de huid over de ooren C. R. 50 : 678. Hij spreekt van opzettelijke, vrijwillige verblindheid C. R. 40 : 131 47 : 235, 426; paradoxaal van duivelsche heiligheid C. R. 28 : 466. Wanneer Calvijn in zijn Inst. III 14, 1 de menschen in vier groepen verdeelt, neemt hij daar het woord hypokriet in dezen zin: huiche-laar, die de slechtheid van hun hart met ijdel schijn bedekken. Hij houdt zich echter doorgaans aan deze benaming niet. In den regel is de hypokriet iemand die wel tot de zichtbare Kerk behoort, maar van Christus niet meer heeft dan Zijn naam en schijn, d.i. dus de ongeloovige onder het verbond vgl. „t gezelschap der hypocrieten” Nederl. Geloofsbelijdenis art. 29. Dat Calvijn in dezen zin hypokriet ook opvat blijkt uit Inst. IV 1, 7, vooral in de Fransche uigaaf van 1560 En ceste Eglise il y a plusieurs hypocrites meslez avec les bons qui n'ont rien de Jesus Christ fors que le litre et l'apparence: les uns... Deze dubbele punt is duidelijker dan de komma in de Latijnsche uit-gave van 1559 (zie ook vert. Sizoo).
286. Calvijn spreekt van vrijwillige, opzettelijke verblindheid C. R. 40 : 131; 47 : 235 vgl. 426.
287. Com. op 1 Joh. 2 : 19 C. R. 55 : 323.
288. Prael. op Jes. 53 : 4 v.v. C. R. 35 : 628. Zoo zegt hij C. R. 46 : 962: indien wij ons geloof belijden in Christus — en ik bedoel geloof zonder hypokrisie...
289. C. R. 37 : 594.
280. C. R. 5 : 442 v.v.; 46 : 814; 49 : 805 v.v.; 50 : 661 vgl. 47 : 314. Ieder moet zich onderzoeken of hij een wettige zoon van Abraham is C. R. 28 : 68 en of hij het echte geloof heeft 45 : 402. Niets is gemakkelijker te beweren dan dat wij van God zijn 55 : 351; menschen die zoo gauw zeggen: ik weet het al lang maar als de nood komt, toonen ze het niet te weten. Preek op Lukas 2 : 13 C. R. 46 : 287. Vgl. verder 49 : 1, 92; 54 : 491. De eenzaamheid werkt daartoe mee C. R. 31 : 713.
291. C. R. 25 : 29; 45 : 222, 402, 511; 51 : 610; 52 : 37.
292. Bij elk geloovige is een wortel van hypokrisie C. R. 41 : 522. Bij Adam begonnen C. R. 34 : 701.
293. Com. op 1 Kor. 11 : 17 C. R. 49 : 480.
294. idem op 1 Kor. 11 : 17.
295. Preek op 1 Tim. 1 : 5 v.v. C. R. 53 : 44: car la foy emporte cer-titude.

296. Preek op Gal. 4 : 4—7 C. R. 50 : 590: zonder zekerheid kunnen we niet tot God bidden. Vgl. ook C. R. 50 : 442.
297. C. R. 27 : 144 v.
298. Zie Inst. IV 8, 9 en com. op Hand. 13 : 7 C. R. 48 : 284 vgl. C. R. 37 : 703; 43 : 508 en 47 : 254.
299. Inst. III 2, 24 III 24, 7. Zie vooral com. op Rom. 8 : 35 C. R. 49 : 165 v., vgl. C. R. 8 : 323.
300. Calvijn spreekt over zichzelf ook niet zoo glorieus. In een brief aan mevr. de Coligny schrijft hij over alle ware dienaars van God, „waartoe ik ook hoop te behooren”. C. R. 20 : 129, opgenomen in Dr. J. C. van der Does: Calvijn, Kracht en Troost voor Vrouwenlevens A'dam 1938.
301. Alzoo dan zouden wij altijd in twijfel staan, herwaarts en derwaarts drijvende zonder eenige zekerheid, en onze arme consciënties zouden altijd gekweld worden, indien zij niet steunden op de verdiensten van het lijden en sterven onzes Zaligmakers. Ned. Geloofsbelijdenis art. 24. Zie verder Inst. III 2, 24: indien ge op uzelf ziet, is uw verdoemenis zeker vgl. ook 29 : 417.
302. Geen excuus als we ons vertrouwen niet geheel op God stellen. Preek op Jesaja 53 : 7 v.v. C. R. 35 : 639 v. Nous serons stupide et Sans aucune apprehension. Preek op Hand. 2 : 1 v.v. C. R. 48 : 630 zie vooral preek op Deut. 30 : 11 v.v. 28 : 580 v.v.: car quiconques doute de son salut, celuy-la declare qu'il ne tient rien de ce que nous confessons, que Jesus Christ a Son empire Souverain au ciel et en la terre vgl. verder 8 : 114; 42 : 127 v.v.; 46 : 113; 51 : 269.
303. Gelooven is nl. dat God goed is, daarin is het van alle valsche geloof onderscheiden; de duivelen b.v. hebben wel geloof maar geen vertrouwen op God. Preek op Daniël 6 : 27 v.v. C. R. 41 : 420.
304. Inst. IV 1, 3. Preek op Lukas 1 : 45 v.v. C. R. 46 : 112; Com. op 1 Kor. 2 : 21 C. R. 50 : 24 vgl. 47 : 333; 48 : 475. De vertroosting door het geloof: 47 : 240 *eximia consolatio* vgl. 55 : 285.

X.

305. Zie over de literaire stijl van Calvijn: J. W. Marmelstein: *Etude Comparative des textes Latins et Français de l'Institution de la religion chrestienne* par Jean Calvin, Groningen 1921 bl. 67—112.
306. Et nous voyons, que S. Paul use du mesme style... Preek op Matth. 3 : 7 v.v. C. R. 45 : 530.
307. Calvijn denkt hier zeer waarschijnlijk aan wat Paulus schrijft in Rom. 2 : 17 v.v.
308. Hij kan een oneindige afstand bewaren. Preek op Deut. 4 : 44 v.v. C. R. 26 : 242. Hij kon met een „edictum” tot ons komen, C. R. 27 : 70.

400. Dieu commence par douceur. Preek op Deut. 28 : 15 v.v. C. R. 28 : 383. Vgl. Preek op Jer. 16 : 18 C. R. 38 : 353.
410. Com. op Jez. 28 : 21 C. R. 36 : 479. Calvijn spreekt (o.a. in zijn verklaring op Hozea 6 : 1 v.v.) van de „neiging” van de natuur bij God, van Zijn „aard” en „karakter” om goed te doen. Hij moet, „gedwongen worden” tot hardheid.
- 410^a. C. R. 40 : 342; Zie verder 38 : 380 en 690; 41 : 528; in Christus is God ons heel dicht nabij C. R. 28 : 288. Zoo komt Calvijn tot de lofzang op Gods goedgunstigheid (*benevolentia*): C. R. 27 : 321 v.v.; 28 : 677 v.v. Ook bij zonde en afdwaling hebben de predikers de ongehoorzamen te trekken „par douceur et mansuetude, afin qu'il ne perdent point courage du tout. C. R. 49 : 652.
411. Preek op Deut. 28 : 25 v.v. C. R. 28 : 407 vgl. 43 : 346.
412. Catechismus Genevensis 1545 C. R. 6 : 37, 38 vgl. vertaling Buskes bl. 19.
Zie ook op 2 Petr. 2 : 21 C. R. 55 : 471 het evangelie is een heilzaam geneesmiddel, zie verder over de plaats der belofte in de prediking C. R. 36 : 402 v.
413. Preek op 1 Kor. 10 : 12 v.v. C. R. 49 : 652 v.
414. *Vestrum est eligere qualem me habere velitis* Com. op 1 Kor. 4 : 22 C. R. 49 : 376.
415. Zie vooral Prael. op Jer. 28 : 3 v.v. C. R. 37 : 566 v.v.
416. O.a. Com. op 1 Kor. 11 : 2 C. R. 49 : 473, voor Coll. 1 : 3 C. R. 52 : 77 vgl. preek op Ef. 1 : 13 v. C. R. 51 : 301.
417. De Heere betoont zich voor Zijn kinderen welwillend en clement, maar aan de goddeloozen toont Hij zich in Zijn verschrikking. Prael. op Jer. 28 : 21 C. R. 36 : 479.
418. Prael. op Jer. 4 : 23 C. R. 37 : 596.
419. Com. op Jez. 28 : 21 C. R. 36 : 479. „Vreemde taal” gebruikt Calvijn verder ook in dezen zin, dat die het Woord Gods hooren, het niet verstaan omdat ze niet door Gods Geest zijn wedergeboren. Zie o.a. C. R. 28 : 576.
420. Prael. Jer. 28 : 11 C. R. 38 : 575. De bestraffing geschiedt echter met een bewogen hart. Niet alleen om de verhardheid van den zondaar, maar nog meer om 't bederf, dat hij aanricht in de Kerk. Zoo Com. op Fil. 3 : 18 C. R. 52 : 54 vgl. Prael. Jez. 4 : 19 v.v. C. R. 37 : 591 v.: *quia videat misere ecclesiam perdi ab eiusmodi pestibus*. Zie verder Biesterveld a.w. bl. 77 v.
421. „iargon” Preek op Deut. 30 : 11—14 C. R. 28 : 572. Zie vooral C. R. 24 : 528. Vgl. 53 : 333: *car Dieu ne parle pas un language obscur et duquel on puisse douter*.
422. Biesterveld a.w. bl. 139 v. en bl. 143 laat Calvijn op deze punten o.i. wel wat te gemakkelijk los. Hij wil Calvijn niet als modelprediker en ziet de eenvoudige vorm van zijn prediking vooral als

eisch van zijn tijd. Ook acht hij het afwezig zijn van een schematische opzet van zijn preeken onschadelijk bij „een man van zoo genialen aanleg”, doch minder geschikt „voor ons, die hoe langer wij op zijn figuur staren, te meer van eigen kleinheid overtuigd worden.”

We gelooven echter, dat de eenvoudige vorm van Calvijns prediking en het afwezig zijn van alle schematiek, dieper oorzaak heeft dan toevallige tijdsomstandigheden of de genialiteit van Calvijn. Deze wilde ook voor de vorm van zijn prediking de Schrift normatief stellen en daarbij vroeg hij naar niets anders dan wat direkt uit het Woord Gods afgeleid kon worden, zonder dit in een bepaald schema te vatten. Dit beheerschte geheel zijn prediking, ook ten opzichte van rhetorica, dialectica, homiletica of aethetica. De H. Geest heeft zijn eigen welsprekendheid, verklaart hij C. R. 49 : 335.

En hierin stond Calvijn niet alleen. Luther b.v. zegt in zijn Voorrede op Habakuk (van 1526) E. A. 42 : 8, 9: Nu is het een onaangenaam iets een boek te lezen, dat geen orde houdt, daar men (in de profetiën van Habakuk nl.) het een niet systematisch bij het andere kan voegen. Zoo heeft de H. Geest daarvan de schuld moeten dragen, dat Hij niet recht spreken kan, maar als een dronkenman of een dwaas spreekt... 't is echter onze schuld, dat wij zoo'n spraak niet verstaan... Dat wil nog niet zeggen, dat Calvijn de waarde van logische deduktie ontkent, of dat hij een methodische behandeling van de stof uit den Booze acht. Zie slechts Inst. III 6, 1.

323. 2e Preek op Job 28 : 10 v.v. C. R. 34 : 528 v.v.
 324. C. R. 38 : 76 Sacra Scriptura stilum format ad vulgi captum, vgl. 34 : 528; de taal der Schrift is „grossier” C. R. 49 : 333; C. R. 7 : 50: „het is onze plicht de eenvoudigen, die geen oordeel des onderscheids hebben te helpen”. Zoo moet de prediker zijn als een huisvader, die het brood voor zijn kinderen snijdt C. R. 54 : 150.
 325. Zie Com. op 1 Kor. 2 : 1 v.v. C. R. 49 : 332 v.v. de welsprekendheid zelf behoort tot de gaven Gods. Com. op 2 Kor. 5 : 17 C. R. 50 : 69.
 326. Fateor Christi crucem exaninari non tantum mundana Sapientia, sed verborum quoque splendore. Christi enim Crucifixi praedicatio simplex est ac nuda! Com. op 1 Kor. 1 : 17 C. R. 49 : 321.
 327. C. R. 46 : 712 men moet de doctrina niet gelijk maken aan wereldsche filosofie.
 328. C. R. 49 : 335 vgl. 321.
 329. O.a. Karl Barth: Calvin, Theol. Existenz no. 37 bl. 7.
 330. C. R. 53 : 146; 148.

331. C. R. 35 : 686; 49 : 608; 54 : 412; 33 : 161, over de soep die overkookt, het kleine grut, dat niet de neus kan snuiten... enz.
 332. C. R. 46 : 767; 51 : 498.
 333. C. R. 50 : 292. Zoo is zijn stijl ook in zijn commentaren. Teekenend is b.v.: de hemel is het graf der martelaren C. R. 34 : 494. Bij Tyrus en Sidon spreekt hij over Antwerpen en Venetië C. R. 36 : 387, 390. Zoo spreekt hij over den koning van Frankrijk in zijn verhouding tot Engeland, Bourgondië enz. C. R. 36 : 220 v. Haast grof is: 't is beter aan den galg te hangen dan priester te zijn C. R. 54 : 412. Zie verder: Calvijn, de Prediker van Geneve door E. Doumergue, vertaald door J. C. Rutgers, waar frappante voorbeelden gegeven worden van de levendige stijl bij Calvijn. Vgl. ook: Mühlhaupt: Die Predigt Calvins bl. 39—63.
 334. Luther E. A. 9, 89 v.; idem 4 : 132.
 335. Aan Sadolet C. R. 5 : 396: waar waren toen de preeken, die de eenvoudigheid aan den dag legden, waar van Paulus wil, dat heel het christenleven mee vervuld zal zijn? Immers in den regel was het zoo, dat de oude vrouwtjes zooveel onzinnigheden mee naar huis namen, dat ze deze een geheele maand lang bij de kachel konden uitspinnen. Men kon de preeken aldus indeelen: de eene helft, die besteed werd aan duistere problemen, waaraan het gewone volk niets had; de andere helft aardige fabels of minder aardige fantasterijen, waardoor 't volk alleen maar aangenaam werd bezig gehouden. Een enkel geluid uit het Woord Gods werd dan ook nog gehoord...
 335a. C. R. 49 : 299, 308, 322, 328 v.v.
 336. Hij houdt ook niet van breedspakigheid C. R. 20 : 121.
 337. Luther E. A. 3 : 37 v.v. Hij zegt dan, dat wij menschen onder de ergste moordenaars gevallen zijn. Priester en leviet zijn de wet, daardoor is geen heil. De Samaritaan is Jezus Christus, de herberg is de Christelijke Kerk, Calvijn (C. R. 45 : 614) moet van dit alles niets hebben. „De Schrift vraagt meer eerbied van ons. Wij moeten niet naar eigen willekeur de letterlijke zin van de Schrift zoo vervormen... has speculationes a curiosis hominibus fuisse confictas, cuius perspicuum est.
 338. Nihil esse melius quam sumere simplicem aliquam summam nec tam argute philosophari C. R. 44 : 183. Naar het vuur van de hel wil hij niet al te diepzinnig n den trant der sofisten een onderzoek doen. C. R. 45 : 690. Zie verder C. R. 20 : 245, 24 : 429, 44 : 138, 148; 45 : 285 enz. Calvijn noemt de allegorese een uitvinding van Satan, doodelijk verderf, profanatie. Zie C. R. 28 : 297; 30 : 223 v.; 53 : 245. Vgl. art. in de De Heraut no. 2562. Zoo zegt Calvijn, dat de regen die God geven zal, gewone regen zal zijn C. R. 44 : 287 op

- Zach. 10 : 2; Bij Zach. 6 : 1 C. R. 44 : 402 de vier wagens te zien als een aanduiding der vier evangelisten, acht hij banaal (frigidus).
339. Luther vergeestelijkt o.a. de ezel bij Jezus intocht te Jeruzalem, in een preek op Matth. 21 : 1— 9, E. A. 1 : 16. De ezel is 't Joodsche volk, dat onder de wet een ezelslast gedragen heeft. (Sic!) De Olijfborg beteekent de groote genade Gods enz. E. A. 10 : 33 v., 12 : 241 v.v.
340. Luther denkt dat de dag van Christus spoedig zal aanbreken. Zoo in een preek op Luk. 21 : 25 v.v., E. A. 10 : 54 v.v., vgl. 41 : 232.
341. Luther is ontzaglijk pessimistisch gestemd ten opzichte van de toekomst, maakt verwijten aan hen die nog wat beters voorstellen E. A. 41 : 233.
342. E. (2) A. 18 : 469 v.v. in een preek over Efez. 6 : 10 v.v. spreekt hij over geesten die in bosschen, en in 't water zijn. Calv. zegt C. R. 24 : 397: *miror interpretes hic se torquere in figendis allegoriis.*
Toch waarschuwt Luther voor allegoriën en vindt wat dat betreft het lezen van Augustinus e.a. *doctores ecclesiae* gevaarlijker dan de lezing van Vergilius en andere heidensche dichters. E. A. 35 : 26 v.v. verklaring op II Mosis 1 : 1—22. Even verder komt hij toch met een allegorie, die verontschuldigd wordt met het motief, dat ze op geloof en de predikdienst gericht wordt. E. A. 1040 vgl. 1066.
Luther denkt dat de duivel *succubus* of *incubus* kan zijn. Deze neemt dan de gestalte aan van een man of vrouw, maar uit den duivel worden geen kinderen geboren. Hij verwijst zelfs naar Augustinus. E. A. 2 : 126 v. verklaring op I Mosis 6 : 1, 2.
343. Com. op 1 Thess. 5 : 1 C. R. 52 : 168.
344. Com. op Zach. 6 : 1 C. R. 44 : 402: *figamus pedem in solido.*
345. Com. op Joh. 20 : 19 C. R. 47 : 436. Calvijn spreekt hier van „deliria”. Dit ziet op de verschijning van Christus, toen de deuren gesloten waren. Hij noemt het „delirium” te zeggen, dat Christus door de gesloten deuren zou zijn gegaan.
346. Zoo zegt hij ook van zijn geschriften: die met mijn geschriften bekend zijn weten dat ik niet gaarne de gevoelens van anderen aanval. C. R. 24 : 429.
347. Vgl. ook Niesel: *Calvins Lehre vom Abendmahl*, München 1935 bl. 4 en bl. 5: der Zwist in den eigenen Reihen war ihm zuwider und so hat er sich mit einem der Gegner erst dann des näheren eingelassen, als er dazu gezwungen wurde.
348. Rutgers Calvijns Invloed bl. 94 v. sprak van deze gewoonte als van een beginsel en wijst erop, dat het de Gereformeerde Kerken in haar bloeitijd deze zelfde gewoonte vaak volgden.

349. Men moet hierbij niet vergeten, dat bekendheid met den inhoud, nog niet beteekent de boodschap te kennen die daarin naar Calvijn als een opdracht tot ons komt. Voorts is het een voor ieder gemakkelijk te konstateeren feit, dat groote gedeelten van de Schrift in de hedendaagsche prediking gesloten blijven, terwijl bovendien het „kerkelijk jaar” een aanmerkelijk deel der Zondagen reserveert voor een stof, die niet meewerkt om de prediking in haar geheel zoo veelzijdig mogelijk te doen zijn.
350. Het is bekend, dat Calvijn een tegenstander was van het kerkelijk jaar. Hij kende geen andere kerkelijke feestdag of vierdag dan den Zondag. Zie Rutgers Calvijns Invloed bl. 90 v.v.
Merkwaardig is bv. wat Calvijn opmerkt bij Job 15 : 15 v. C. R. 33 : 726. Hij zegt daar, dat ieder schepsel staat onder eigen wet. Dat geldt ook voor de engelen. Als God de engelen niet naar de wet der schepselen oordeelde, zouden ze vernietigd worden en in de afgrond verdwijnen. Want engelen hebben geen goddelijke volmaaktheid, maar slechts een schepselen-volmaaktheid.
351. Zoo o.a. Preek op Deut. 25 : 12 C. R. 28 : 234: dat men ook in opgewondenheid de wet God moet houden en dat geagiteerd-zijn geen verontschuldiging is bij overtreding.
352. Niet alleen Calvijn, maar ook andere Reformatoren preekten gaarne geheele boeken der Schrift door. Zie Mühlhaupt: *Die Predigt Calvins* bl. 17 aant. 3.